

Kasteel van Loppem

STICHTING JEAN VAN CALOEN

Webmagazine

van het Kasteel van Loppem

Nr. 5 — 30 april 2024

Nieuwe aanwinst voor het kasteel

Een kusplaat of paxtafel uit het begin van de 16e eeuw uit Limoges

In 2022 kon de Stichting Jean van Caloen een lacune opvullen in de indrukwekkende collectie middeleeuwse kunst samengebracht door baron Jean van Caloen (1884-1972). Niet minder dan vier objecten in email 'champlevé', vervaardigd tussen 1210 en omstreeks 1300 (drie uit Limoges en één uit Centraal-Italië), werden toen voor het Kasteel van Loppem aangekocht¹. Dit als aanvulling van drie in grisaille geschilderde emails uit de tweede helft van de 17e eeuw voorstellende bustes van Romeinse keizers (Limoges, Jacques I Laudin) en ooit verworven door Jean van Caloen.

Onlangs kon bij dezelfde antiquair een paxtafel uit ca. 1515-1520 aangekocht worden. Het kleinood is uitgevoerd in veelkleurig geschilderd email op koper en verguld. Het leek een mooie opportuniteit om het hiaat tussen omstreeks 1300 en de tweede helft van de 17e eeuw te vullen. Daarbij sluit het voorwerp mooi aan met een ivoren paxtafel reeds aanwezig in de kunstcollectie van het kasteel.

Paxtafel met de bewening van Christus in aanwezigheid van een schenker en de heilige Dominicus

Detail van Maria en de heilige Dominicus

Atelier van Nardon Pénicaud

Paxtafel met de bewening van Christus in aanwezigheid van een schenker en de heilige Dominicus

Limoges, ca. 1515-1520

Veelkleurig geschilderd email, originele vergulde koperen lijst

H. 11 cm, B. 9,4 cm, D. 0,5 cm (zonder dichtgeklapte handgreep)

Kasteel van Loppem, Stichting Jean van Caloen (inv.nr. 1000.09)

Anoniem
Paxtafel met Kindje Jezus
 17^e eeuw, Goa
 Ivoor
 H. 10,4 cm, B. 5,5 cm, D. 0,5 cm
 Kasteel van Loppem, Stichting Jean van Caloen (inv.nr. 00183)

Kussen in de kerk

Een paxtafel of vredesbord of kusplaat (Latijn: *osculatorium*, *tabula pacis* of *lapis pacis*) is een liturgisch voorwerp en wordt gebruikt voor het uitwisselen van de vredeskus. Meestal rechthoekig van vorm, eventueel bovenaan afgerond zoals hier het geval, met achteraan een handvat. Dit klein object komt in diverse materialen voor zoals goud, zilver, brons, koper, ivoor of hout. De meeste ervan stellen Christus aan het kruis of de bewening voor, al zijn er ook voorbeelden gekend met een Mariaal thema zoals het ivoren exemplaar bewaard in de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge.

Vanaf de vroege middeleeuwen behoorde de vredeskus (of *osculum pacis*) tot de liturgie. Mogelijks dat dit gebruik teruggaat op de brief van de apostel Paulus aan de verdeelde christenen van Korinthe. In zijn brief vroeg Paulus om elkaar te begroeten met een kus.

Omstreeks 600, onder paus Gregorius (590-604), gaven de gelovigen elkaar een kus tijdens de eucharistieviering, meer bepaald na het 'Agnus Dei'. Op die manier werd het verzoenend karakter van het ritueel nog meer in de verf gezet. In het kerkelijk ritueel werd dit de vredeskus die de onderlinge vrede tussen de christenen moest bevestigen en beschouwd wordt als het symbool van de vrede van de gelovigen met God en Christus (de *pax ritualis*). De rechtstreekse mondkus in de mis werd echter eens de 13^e eeuw als aanstootgevend ervaren en daarom vervangen door de vredeskus op een paxtafel of kusplaat. De priester was de eerste die de paxtafel kuste om het dan door te geven aan de andere aanwezige geestelijken in het koor. Daarna werd de paxtafel doorgegeven aan de leken. De volgorde waarin de aanwezige parochianen de paxtafel kusten was afhankelijk van zijn of haar sociaal statuut. Tenslotte volgde de communie. Vandaag is de vredeskus vervangen door een vredeswens door middel van een handdruk.

Bijzondere iconografie

De aangekochte paxtafel stelt Maria voor, gezeten onder het kruis, met het dode lichaam van haar zoon Jezus op haar schoot (ook piëta of bewening genoemd). De voorstelling op zich is heel conventioneel. De gelovige die een paxtafel met dergelijke afbeelding kuste, betoonde eerbied en devotie voor Hij die aan het kruis is gestorven en

met wiens lichaam hij vervolgens tijdens de communie zal worden verenigd door middel van de hostie. Een afbeelding van een piëta is dan ook zeker niet vreemd aan een paxtafel. In het Schnütgenmuseum te Keulen wordt eveneens dergelijk liturgisch voorwerp bewaard waarbij de piëta geflankeerd wordt door twee staande figuren die niet in het passieverhaal voorkomen, nl. de heiligen Franciscus van Assisi en Augustinus. In de door de Stichting Jean van Caloen aangekochte kusplaat wordt Maria met het dode lichaam van haar zoon eveneens omringd door twee, ditmaal geknielde, figuren die gelet de chronologie eveneens fysiek onmogelijk aanwezig waren op het moment van de kruisdood, -afname en bewening. Links, met de handen gevouwen, een gemijterde bisschop of abt. Rechts, gelet de aureool achter het hoofd, een heilige die eveneens een monnik is gezien hij de tonsuur (kruinschering) heeft. De witte pij met zwarte mantel wijst duidelijk in de richting van de dominicanen of predikheren. Dit zou dan de heilige Dominicus (+1221) zijn. Het enige waar enige twijfel mogelijk was, was de zwarte scapulier². Had de kunstenaar misschien een fout gemaakt bij het schilderen van de scapulier? Dominicanen dragen immers over hun witte pij een dito scapulier, enkel de brede mantel is zwart. Maar een zwarte scapulier bij de predikheren kan eveneens voorkomen waardoor zonder enige twijfel hier toch de stichter van de predikheren of dominicanen geknield is weergegeven³.

In zijn rechterhand houdt de heilige een open boek. Beide mannen krijgen van Maria een rozenkrans aangeboden. Gelet de contrasterende rode kleur,

zijn het exemplaren in koraal. En dit is niet zomaar, vergeten we niet dat de middeleeuwse symboliek van koraal in sieraden en andere bidsnoeren, alsook op schilderijen of in sculpturen, rechtstreeks een verwijzing is naar Christus' bloed. Het valt bij deze voorstelling trouwens op hoe de geschonken bidsnoeren als het ware een echo vormen op de bloedsporen uit Jezus' wonden. Dit aanreiken van een rozenkrans kan verwijzen naar het rozenkransgebed en dat is dan nauw verbonden met de heilige Dominicus. Een legende verhaalt immers hoe in 1208, in de kerk van Prouille (nabij Toulouse), Maria een bidsnoer overhandigde aan de heilige Dominicus. De stichter van de dominicanen of

predikheren zette zich in voor de verspreiding van de rozenkrans. Het thema van de overhandiging van de rozenkrans door Maria (met het Kind) aan de geknielde Dominicus was in de 17^e en 18^e eeuw binnen de dominicanenorde uiteraard, maar ook daarbuiten, een veelgevraagd onderwerp.

De devote bisschop/abt moet hier gezien worden als de opdrachtgever van de paxtafel en om een zeker evenwicht in de compositie te bekomen staat de heilige Dominicus als patroonheilige van de prelaat niet traditioneel achter hem maar aan de andere kant van de piëta. Het overhandigen van de rozenkrans aan beide verloopt op die manier probleemloos.

Anoniem
Maria met koraal (detail)
 Keulen, ca. 1500
 Linde, gepolychromeerd en verguld, koraal
 Keulen, Schnütgenmuseum (inv.nr. A 134),
 foto: auteur
 Het juweel aan de halsuitsnijding van Maria is een koraal, niet toevallig want in middeleeuwse context verwijst dit naar de toekomstige passie van haar zoon.

Meester van de Ursulalegende (actief te Brugge tussen 1470/1475 en 1504)
Maria met Kind en engelen
 Ca. 1480
 Madrid, Museo Thyssen-Bornemisza (inv.nr. 253),
 foto: auteur
 Bemerk het Kind met een halssnoer van koraal. Ook de door een engel aangeboden rode anjer is een verwijzing naar Jezus' passie.

Anoniem
Paxtafel met de bewening van Christus in aanwezigheid van de heilige Franciscus van Assisi en de heilige Augustinus
 Limoges, 1500-1575
 Veelkleurig geschilderd email op koper, originele vergulde koperen lijst
 Keulen, Schnütgenmuseum (inv.nr. G 697), foto: auteur

Vakmanschap

Dit liturgisch voorwerp kan worden toegeschreven aan het atelier van Nardon Pénicaut. Léonard (Nardon) Pénicaut (omstreeks 1470-1541) is de oudste bij naam bekende emailleur uit Limoges die veelkleurig geschilderd email vervaardigde. Vanaf 1493 komt zijn naam geregeld voor in archiefstukken. In het *Musée national du moyen âge* (ook bekend als *Musée de Cluny*) te Parijs wordt van zijn hand een gesigioneerde en 1503 gedateerde plakette met *De Kruisiging* bewaard. Léonard had een atelier waarin eveneens zijn jonge broer Jean I Pénicaut (omstreeks 1480-na 1541) actief was, alsook zijn zonen Jean II en Pierre Pénicaut. Deze laatste spitste zich vooral toe om email te schilderen in grisaille-techniek.

Jan Maes (II)
Onze-Lieve-Vrouw schenkt de rozenkrans aan de heilige Dominicus
 1645-1677
 Olieverf op doek
 Dudzele, kerk Sint-Pieters-in-de-Banden (inv.nr. PWV.0702.0183), foto: Erfgoedcel Brugge

De eerste geschilderde emails uit Limoges, op een sultan na (Museum Herzog Anton Ultich, Brunswick), stellen religieuze onderwerpen voor. Drieluikjes waarin centraal een tafereel met Christus (Geboorte of Kruisiging) of met Maria (Annunciatie, Tenhemelopneming, Onbevleete Ontvangenis). De zijluiken tonen dikwijls heiligen of profeten. De in het begin van de 16^e eeuw veel geproduceerde paxtafels vertonen vaak kruisigingen met enkel Christus aan het kruis, of met daarbij Maria en de apostel Johannes. Wanneer het echter om een gepersonaliseerde bestelling ging, zoals in deze aangekochte paxtafel met bewening, kwam daar ook de geknielde opdrachtgever met zijn beschermheilige bij. De modellen of bronnen naar waar de emailleur in het

begin van de 16^e eeuw greep voor zijn onderwerp zijn nog weinig gekend. Maar naderhand zijn de *Grote Passie* (bestaande uit 18 kopergravures, gedateerd 1508-1512) en de *Kleine Passie* (bestaande uit 37 houtgravures, gedateerd 1509-1510) van Albrecht Dürer erg in trek. De drukkunst was immers van kapitaal belang om ideeën en nieuwe inzichten in kunst snel en op een goedkope manier in alle windstreken gangbaar te maken. Vanaf het tweede kwart van de 16^e eeuw verschijnen de eerste emails in grisaille, waarbij mythologische taferelen het onderwerp worden en vormstukken, zoals vaatwerk (kannen, tazzae, bordjes en schotels, zoutvaten, ...), op de markt verschijnen.

De kwaliteit van de uitvoering en de schitterende kleuren zijn buitengewoon en vallen op bij het bestuderen van de fijn uitgevoerde gezichten, alsook het landschap met bloemen op de voorgrond, verder bomen en heuvels, en aan de horizon de (fictief weergegeven) stad Jeruzalem. De zware plooiën in de drapering wijzen duidelijk nog naar de gotiek. Opvallend, en toch vrij uniek voor die periode, is dat de bovenaan boogvormige paxtafel nog in zijn originele vergulde koperen lijst zit. Op de rugzijde is een vouwbare S-vormige handgreep aanwezig. Deze paxtafel wordt nu aanzien als een museumstuk, maar in eerste instantie was het een (luxueus) gebruiksvoorwerp. De afwerking heeft uiteraard alles te maken met de opdrachtgever, een prelaat. Dergelijke uitvoering hoorde nu éénmaal bij zijn status. Bij het bewonderen ervan kan men maar stil staan voor het hoog vakmanschap en de technische kennis van de *maître émailleur* om dergelijk object te kunnen realiseren.

Geschilderd email

De objecten die men in de 12e en 13e eeuw in Limoges vervaardigde, zijn alle in de email champlévé-techniek uitgevoerd. Naar het einde van de 15e eeuw toe, maar vooral in de 16e eeuw ging men in Limoges over in de techniek van het geschilderd email.

Daarbij vertrok men van een dunne koperplaat, die door een andere ambachtsman, een koperdrijver, afgeleverd werd. Op de voorzijde van die koperplaat bracht de emailleur een (meestal) witte onderlaag aan die ondoorzichtig gemaakt werd door zinkoxide. Om de kromming van de koperplaat bij het verhitten tegen te gaan werd op de achterzijde contre-email aangebracht, die dun en doorschijnend is. Met een burijn werd in de witte basislaag aan de voorzijde een tekening gegraveerd. De karnatiedelen (huidskleur) en witte kleur zijn gemoduleerd in de dikte op een donkere laag en dus genuanceerd met een hele reeks van grijstinten.

De hooguit zeven à acht verschillende kleuren uit het toen bestaand kleurenpalet (dit zijn niet toevallig dezelfde basiskleuren die men op datzelfde moment ook in de glasmaakunst aantreft) werden elk afzonderlijk aangebracht. Logisch dat begonnen werd met de warmste kleur, die een smeltemperatuur van zowat 800° heeft. Vervolgens de kleur(en) van 750°, dan die van 700° enzoverder tot de laagste. De warmste kleur ging daardoor tot zeven à acht keer in de oven, heel kortstondig, twee à drie minuten. Voldoende luchttoevoer in de oven, het brengen aan de gewenste temperatuur, dit allemaal met de middelen die men toen had, zorgde ervoor dat heel secuur moest worden gewerkt. Wanneer het object uit de oven gehaald werd, waar de kleuren door de verhitting smelten, werden deze, eenmaal uit de oven, helemaal hard. Na elk bakproces werd het email gepolijst. Eens alle lagen waren aangebracht konden de vergulde accenten worden aangebracht.

Die vinden we terug op zomen van kleren en andere accessoires, alsook in de bloemen, de sterren in de hemel,...

In de aureolen, de mijter, de aurifriezen van de koorkap zijn er precies 'edelstenen'. Dit zijn druppels glas. In Limoges is deze techniek gekend als 'les bijoux d'émail'. In de reeds aangehaalde kusplaat in het Schnütgenmuseum te Keulen vertonen Maria en de twee heiligen aureolen in dezelfde uitvoering als in het exemplaar te Loppem. Deze techniek was dus zeker heel courant. Ook de bloemen op de voorgrond in beide voorbeelden zijn duidelijk gelieerd.

Deze vergulding gebeurde niet met bladgoud, maar wel met vuurverguldsel. Daarbij werd met kwik een mengsel van fijn goudpoeder op de plakett aangebracht. Omdat het verguldsel niet in het materiaal zit, zoals het geval is bij het email, maar op het email wordt aangebracht, kan dit wat slijten door het gebruik of het schoonwrijven van het stuk.

Paxtafel met de beweging van Christus in aanwezigheid van een schenker en de heilige Dominicus
Detail van de schenker en Christus

Paxtafel met de beweging van Christus in aanwezigheid van een schenker en de heilige Dominicus
Detail van de sterrenhemel

Besluit

Deze uiterste fraaie paxtafel is een interessante aanvulling in de vitrine van de emails. Naast vertegenwoordigers uit Limoges en één uit Centraal-Italië, van de 13e, 14e en 17e eeuw, met zowel religieuze als met profane achtergrond, is deze aanwinst een mooi voorbeeld van veelkleurig geschilderd email waarbij eveneens de voorgestelde iconografie niet alledaags is.

Ondertussen is de verzameling van objecten in deze techniek en hun schitterende kleuren ongetwijfeld een blikvanger tussen de andere middeleeuwse disciplines zoals glasramen, beelden (zowel in hout als in steen), retabelfragmenten, albast, ivoor, metaal en

schilderijen. De middeleeuwse handschriften worden omwille van hun fragiliteit nooit voor een langdurige periode tentoongesteld. In 2018 werden zij door de Stichting Jean van Caloen in beheer overgedragen aan de Openbare Bibliotheek Brugge voor verder onderzoek en ontsluiting. Eén van de handschriften heeft trouwens een 13e-eeuwse ronde plaket in email ter versiering van het voorplat. Het kasteel van Loppem herbergt ongetwijfeld één van de mooiste verzamelingen middeleeuwse kunst uit de wijde regio.

Benoit Kervyn de Volkaersbeke

Herkomst

Part. verz. Frankrijk in 2000 / 23.06.2000, Parijs, Drouot, lot 388 / kunsthandel Pierre-Richard Royer, Parijs, 2000-na 2002 / part. verz., Frankrijk, na 2002-2023 / aankoop door de Stichting Jean van Caloen bij Bernard Descheemaeker, *Works of Art* (Antwerpen) in maart 2024.

Noten

1. Aangekocht bij de Antwerpse antiquair Bernard Descheemaeker van *Works of Art*. Zie Kervyn de Volkaersbeke B., *'Email champlevé': 13e-eeuwse religieuze kunst uit Limoges en Midden-Italië*. Webmagazine van het Kasteel van Loppem, nr. 1, 10 juni 2022.
2. Een scapulier is een schouderkleed door leden van de oudere orden op borst en rug over het habijt gedragen. Enkel cisterciënzers en wilhelmieten dragen een witte pij waarover een zwart scapulier. Andere orden is het zwart op zwart (zoals benedictijnen) of wit op wit (zoals dominicanen en kartuizers). Dominicanen dragen over hun witte pij en dito scapulier een zwarte mantel.
3. Er rezen enkele twijfels of hier dan wel de heilige Dominicus was afgebeeld. We willen hierbij graag onze vriend Bernard Berthod, conservator van *Musée d'art religieux de Fourvière* (Lyon), voorzitter van *Europae Thesauri*, danken voor zijn opmerking dat bij de dominicanen het zwarte scapulier gebruikt werd in bepaalde provincies van de orde voor de broeders die geen priester waren. Vandaag, in de tak van de orde die de gebruiken van vóór 1961 volgen, dragen de novicen een zwart scapulier.

Paxtafel met de bewening van Christus in aanwezigheid van een schenker en de heilige Dominicus
Detail van het bloementapijt op de voorgrond